

Володимир ЄРШОВ
Житомирський державний університет імені Івана Франка

ПОЕТИКА САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА У КОНТЕКСТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ МЕМУАРИСТИКИ УКРАЇНИ ДОБИ РОМАНТИЗМУ

У контексті поетичних рис доби романтизму в статті проаналізовано особливості реценції та рефлексії садово-паркового мистецтва, а також акватичні, геологічні та дрімонічні мотиви у польськомовній мемуаристичній літературі Правобережної України.

Ключові слова: польська література, польськомовна правобережна мемуаристика, романтизм, поетика, часопростір, садово-парковий простір, акватичні мотиви.

W kontekście właściwości poetyckich doby romantyzmu w artykule przeanalizowano właściwości recepcji i refleksji sztuki parkowo-ogrodowej, a także akwaticzne, geologiczne i drymoniczne motywy w polskojęzycznej literaturze pamiętnikarskiej Prawobrzeżnej Ukrainy.

Słowa kluczowe: polska literatura, polskojęzyczne pamiętnikarstwo prawobrzeżne, romantyzm, poetyka, chronotop, przestrzeń parkowo-ogrodowa, motywy akwaticzne.

In the context of poetic features of the period of romanticism the features of receptions and reflections of park and garden art, and also aquatic, geological and drimonic motives in polish memuaristical literature of Right-bank Ukraine are analyzed in article.

Keywords: Polish literature, right-bank polish memuaristic, romanticism, poetics, chronotope, park and garden space, aquatic motives.

Правобережні теоретичні реценції садово-паркового мистецтва у польськомовній мемуаристичній літературі почали з'являтися на початку XIX ст., коли Ізабелла Чарториська оголосила «Різні думки про способи закладання садів» [5]. Знанням істориком і теоретиком садово-паркового мистецтва на Правобережжі був відомий письменник та критик Міхал Грабовський, який здійснив детальний опис парків Київської губернії у статті «Парки в Україні» [10]; йому також належить окреме дослідження Мошинського парку в Черкаському повіті — «Парк князя М. С. Воронцова в Київській губернії» [3]. Вишуканим поціновувачем садово-паркового мистецтва, глибоким знавцем поетики садів Правобережжя був Євстахій Івановський, який у мемуарах «Декілька нарисів і пам'яток» присвятив садам українсько-польського кресопограниччя окремий розділ «Про сади у Польщі» [12]. Хоча твір Є. Івановського і з'явився наприкінці доби романтизму, він містив досить типові романтичні паркові рефлексії. Беззаперечна цінність мемуарів халаїмгородківця у тому, що він уперше комплексно семантизував правобережні парки, висвітлив їх композиційні особливості, назвав імена видатних правобережних митців, серед яких І. Чарториська, Цетнер та Вацлав Борейко, парк якого у Самострілах (тепер село Корецького р-ну Рівненської обл.) був зраз-

ком ландшафтного мистецтва. Описам правобережних парків і діяльності В. Борейка присвячені також окремі сюжети мемуарів Мар'яна Дубецького «На Кресах і за Кресами» [6].

Однак у мемуаристиці Правобережжя немає жодного парку, крім славнозвісної уманської Софіївки, який би послужив стрижневим сюжетом будь-якого ретроспективного пригадування. Софіївці в першій половині XIX ст. була присвячена поема Станіслава Трембецького «Софіївка»; про неї писав у «Щоденнику подорожі до Криму, що відбулась у 1825 р.» Кароль Качковський, розповідав у мемуарах «Контрактова мозаїка» Александр Гроза, їй присвятив «Опис Софіївки» Северін Гроза, її згадував у «Дусі степу. Прелюдія до нової поезії» Богдан Залеський, Северин Гощинський залишив у чернетках «Ніч у Софіївці», а француз Т. Темері склав «Путівник по Софіївці, яка зветься чудом України».

Дендрологічні рефлексії інших парків у правобережному мемуаристичному макротексті досить лапідарні та дещо периферійні: «Дім доглянутий, парк організований із великим смаком господинею та утримуваний із великою старанністю» [8, с. 389]. Це типова побіжна замальовка, яку зробила Єва Фелінська під враженням від коднянського парку М. Коженювського. Річ у

тім, що правобережець постійно жив серед цього самого саду, парку, лісу та кущів і не мав потреби оспівувати те, що природно оточувало його століттями й не було для нього екзотичним, а лише природним та знаним із дитинства. Лише коли з'явилися перші мемуаризовані подорожі, відбулися перші зустрічі з іншими ландшафтами, коли вступила в дію впізнавальна матриця «своє — чуже», Правобережжя стало по-особливому рефлектувати свої «звичні» парки. Але поетика

парку, що мало свідчити не тільки про статок господаря, а й про характер його думок, а в підсумку — створення поетичного образу бурхливого «пінного Тетерева». У свою чергу, *Зигмунд Щесни* Фелінський пише про Густава Олізара просто як про «власителя прекрасного Коростишева над Тетеревом» [9, с. 41]. Київ над Дніпром, Кам'янець-Подільський над Смотричем, Коростишів та Житомир над Тетеревом — типова візія мемуаристичної локалізації простору.

<i>Walery:</i>	J prędko, i bez kosztu, można go ozdobić, W kształcie niby Angielskim, wyciąć drzewa stare, Probić kręte drogi, rzucić kłębów parę, Poustawiać posągi, dadź kamienne ławki, Usypać ładną kępe w pośrodku sadzawki: Ocienić ją drzewami, Altankę zbudować, W guście chińskieg Pagod, daszek pomalować: W krótkim czasie, ten ogród wżłby inną postać.
<i>Bogacki:</i>	Takim, jakim był dawniej, takim musi zostać; Młodym się zwykle tylko nowości zachciewa. Któż-by tam, dla tych kłębów, ciął rodzayne drzewa, Niszczył dziadow pamiętkę, przerabiał na nowo? Tego nigdy nie zrobię! [11, с. 14].

цих описів також виявилася відмінною від традиційної. З погляду європейця, правобережні парки були досить скромними, а для волинянина, киянина чи подолянина — органічними. Тому рецепції парків у правобережній мемуаристиці відносно рідкісні та дещо фрагментарні, але досить концептуальні й легко упізнаються.

На початку доби романтизму парки на Правобережжі почали закладати досить швидко, одним духом, навіть одним автором-іноземцем. «На польську паркову культуру від давнини великий вплив мали закордонні вояжі, під час яких пізнання себе відбувалося через вивчення інших. Мандрівники намагалися перенести набутий досвід до власного краю, де також користувалися порадами та послугами закордонних митців» [21, с. 18–19], — пише Я. Пелц. Ім'я Діонісія Міклера як садово-паркового архітектора, який заклав багато парків на Поділлі й Волині, на українсько-польському кресло-пограниччі стало знаковим. Пафосно характеризує творчість ірландського митця Александр Пжездецький: «Не могли залишитися байдужими для Міклера пінні береги Тетерева, й у Коростишеві у свій ювілейний рік він залишив про себе пам'ятку» [22, с. 141]. Важко погодитися з тим, що в Коростишеві Тетерів мав пінні береги і що саме ця подорож могла стати приводом для закладання парку. Однак романтичний пафос був умотивований обґрунтуванням події — закладанням

Паркам Правобережжя в мемуаризованих подорожах «Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часів» Александра Пжездецького присвячено окремий розділ «Сади Міклера»: «Було б чудово і похвально зібрати всі види палаців і парків на Поділлі, Волині й Україні, вирізати їх на сталі, і, зробивши до гравюр докладний опис, видати як ціле зібрання на зразок англійських пейзажів (як це вже зроблено в Галичині). Але під час відбору могли б постати труднощі, бо існує велика кількість палаців і парків, що розляглися понад річками й озерами Волині, в ярах Поділля і в степах України». Така рецепція виражає дві особливості тогочасної рефлексії правобережного рустикального простору. Перша — це те, що стосувалося парків, яких у краї, за свідченням мемуариста, вже у 1841 р. була незлічима кількість. Друга думка висвітлює міфічне сприйняття особливостей географічно-адміністративних просторів краю, які, за А. Пжездецьким, уже мали сталу символіку: якщо Волинь, то це річки та озера, Поділля — яри, Україна-Київщина — степ [23, с. 126–141].

Парк у рустикальному просторі Правобережжя на перший погляд може здатися штучною конструкцією, що межує між одним ландшафтним простором — диким, та іншим — освоєним і впорядкованим — садово-парковим. Тому, очевидно, парк повинен був мати досить потужну мотивацію та естетичне «підкріплення»,

нарешті, легенду для ретроспективної рецепції. Стародавність та міфологізація паркових реперів була однією із сакральних семантик ландшафтного мистецтва. Однак естетика романтичного парку не припускала еkleктики. Тому не дивно, що Кароль Гейнч достатньо категорично і досить критично мемуаризує думки свого часу щодо можливих трансформацій садово-паркової семантики в комедії «Тогочасна молодь»:

Старовинність та легендарність парків була однією з сакральних ознак ландшафтного мистецтва. Тому не дивно, що хранителем шляхетських традицій Богацьким поради молодого Валерія щодо модернізації старого маєткового парку сприймаються насторожено і без довіри.

«Родові дерева», «дідів пам'ятки» — приклади символізації дендрологічних мотивів у рустикальному просторі. Теорія побудови парку мала свою логіку, яка полягала в органічній та системній організації природи, була втіленням ідей романтизму, які сповідував митець. Так, Є. Івановський бачить парк як вмістилище муз і поціновувачів: «Живе в ньому музика, малярство і він мусить мати знавців, любителів парку» [12, с. 312]. Парк у поточному житті, на його думку, мав відігравати роль «солодких спогадів». Особливість олізарівського парку в Коростишеві полягала у винятковому квітнику, відомості про який дійшли до Парижа, про що писав Юліуш Словацький у листі до матері (28 грудня 1847 р.), повідомляючи про отримані через неї цибулини тюльпанів від Г. Олізара і дякуючи коростишівцю за безцінний подарунок.

Парк — топос, відкритий та зрозумілий не для всіх, передовсім він призначений для митця, який може його прочитати, тому, мабуть, не випадково Г. Олізар насичує свій парк символічними написами на скелях [22, с. 121], зміст яких був зрозумілий лише втаємниченим. Одним із основних мотивів поетизації парку були акватичні та «гірські» — скальні мотиви. Особливістю Житомира були скелясті береги Тетерева: «Житомир мав одну гарну особливість, його положення над Тетеревом було мальовничим. Вийшовши за міст, тут же бачиш скелі над річкою, вкриті деревами, що утворювали найгарніший пейзаж» [17, с. 370–371], — через багато років згадував житомирський ландшафт Юзеф Ігнацій Крашевський. Якщо поліському парку не вистачало скель, то їх, на думку Францішка Ковальського, слід було зробити з землі й глини, які можна порівняти з гранітом, як це зробив свого часу Александр Ходкевич у Млинові [15, с. 210–215].

Простір парку — не безмежний. Він не має визначеного початку чи кінця, але має межу, яку всі знають і з якою рахуються. З цього погляду його простір можна порівняти з простором позначеним, відмінним і діаметральним робінзонадному, але з цієї ж дихотомічної групи. Тому, мабуть, не випадково в добу романтизму виникає поняття «замкнений садок», що виникло під впливом соломоного образу з «Пісень над піснями» (Пісн. 4: 12). Але ця вимога у художніх творах правобережців могла епатажно порушуватися. Так, у Міхала Чайковського парк — це місце випадкових відвідувачів, де в паркових печерах живуть цигани; у Мар'яна Дубецького — це місце оселі загадкових людей; у Юзефа Коженювського — перебування заблукалих бідняків чи студентської молоді; у Луціяна Семенського — це оселя чарівників і чарівниць.

Насиченість парку мемуаристичними персонажами, починаючи від господаря-шляхтича та його рідних, слугами, селянами та робітниками, поетами та вченими, випадковими відвідувачами роблять простір парку дискретним, принаймні на двох рівнях — простору побуту та простору буття. «Двір оточений лісом або парком був підтвердженням єдності людини з природою; така природна границя, що відділяла його від іншого світу, забезпечувала безпечність, набувала рангу символу батьківщини-батьківщини» [18, с. 59–60], — зазначає К. Лозовська. Наявність тільки одного парку в Кам'янці-Подільському, розташованого біля дому губернатора, і відсутність садів у інших мешканців міста засмутила російського мандрівника, який здивовано нотує, що у всьому Кам'янці-Подільському є три десятки дерев, не більше [2, с. 11, 14–15].

Для романтиків позаминого століття акватичні мотиви у контексті садово-паркового тексту правобережної мемуаристики були одними з найулюбленіших. Найбільш сталими акватичними образами були річки, які ототожнювали із приналежними просторами, а деякі з них навіть із країнами. У нездійсненій мрії Ю. І. Крашевського про видання альбому краєвидів краю бачимо перелік головних водних артерій колишнього свійського простору Речі Посполитої: «Степ з українськими могилами <...>, поліське село <...>, подільські стави, береги Вісли, Бугу, Нарви, Стиру, Горині, Боху, Німану, Вілії, Вілейки, Двіни, Дністра і Дніпра! Кожна різна, і всі прекрасні!» [16, с. 249].

Потужними романтичними акватичними символами Правобережжя були Дніпро, Буг, Го-

ринь, Прип'ять, Тетерів. Дніпро, як один із найвідоміших акватичних символів, відіграє роль локалізатора об'єкта в просторі, навіть такого великого, як Київ: «Київ — велике місто над Дніпром» [3, с. 114], — пише М. Чайковський. «Поділля, Волинь і Україна — правий берег Дніпра» [1, с. 19], — пояснює російському читачеві простір Правобережжя М. Грабовський. «Дніпро, а за ним лісисті та пустельні степи Східної України» [23, с. 102], — межа початку «іншого» простору, за свідчення Г. Жевуського.

У правобережній мемуаристиці образ Тетерева зустрічається з досить великою частотністю вживання, що дає підстави говорити про нього як про такий, що набув символістичну змістовність у мемуаристиці українсько-польського кресло-пограниччя. Головний герой «Мемуарів Бартоломія Михайловського», прогулюючись мальовничими берегами Кам'янки й Тетерева, промовляє: «Я був зачарований їх виглядом, у Швейцарії не бачив гарніших пейзажів, тим паче, що своє завжди більше подобається, ніж чуже» [23, с. 90]. Відпочивати на березі річки подобалося Є. Фелінській: «Я любила, зібравши дітей, виїхати за місто до лісу чи в поле або спуститись на берег Тетерева, йти за плином цієї річки аж до закладу сестер милосердя» [8, с. 384]. Г. Жевуський, чуднівський маєток якого був розташований на березі Тетерева, наполягав на тому, що річка здатна пробуджувати патріотичні настрої. Про самоототожнення мемуариста з Тетеревом свідчить його літературний псевдонім «Тетерев'янин», що стало співзвучним із його морально-дидактичними спогадами під назвою «Тетерев'янки, або повітові листи». Сакральний характер Тетерева підкреслює М. Чайковський, коли, перебуваючи далеко від батьківщини, пише, що мріє лише «напоїти коней у Тетереві». Для нього Тетерів також став символом рідної землі, що підсилює власну акцентуацію: «Ми житомиряни-затетерівці» [3, с. 289].

Інше, більш камерно-романтичне потрактування Тетерева, бачимо в Юзефа Коженювського: «Я блукав вулицями [Житомира. — В.Є.], відвідував костюл, особливо любив оглядати при заході сонця найгарніше місце, безумовно, злиття Кам'янки й Тетерева; а вдень, під час спеки, блукав берегами тієї річки, слухаючи, як шумить та б'ється об каміння вода, що виплескується з річки, відпочиваючи, віддаючись щасливим думкам молодості, годину-дві в тіні прекрасних дерев,

якими обидва високі береги річки так живописно заросли» [14, с. 7]. Щось карнавальне зустрічаємо в олізарівських мемуарах, коли автор розповідає потішну історію про тетерівського щупака: «Невичерпну поезію оповідок Старого довелося б довго описувати; як ось, між іншими, про щупака, упійманого в с. Ставках на річці Тетерів. Він був випущений назад у річку в ошийнику з написом: «Хто його знову спіймає, нехай мене запросить на обід, зловив же його Адам, граф Дунін Вонсович, дата». Через дев'ять років він отримав листа від архієрея з Архангельська із запрошенням на обід» [19, с. 128]. У першому випадку — Ю. Коженювського — семантична наповненість мотиву Тетерева як уособлення спокою, молодості, мрійності; в другому — Г. Олізара — неймовірно фантастично-гротескова історія, безтурботне дозвілля, спокій і анекдотичні пригоди.

Однак таке фантазмагоричне бачення — не остаточна поетикальна особливість узагальнюючої акватичної символіки Тетерева. Річка викликає асоціації і з дальніми просторами, як це було у Г. Жевуського, та видно з «Італійського сонету з берегів Тетерева» Г. Олізара [20]. Крім того, додамо трагічність минувшини, замішану на тузі за колишньою батьківщиною, як це написано у творі «Пілігримка IV» олізарівського циклу «Пілігримки», які тематично й художньо перегукуються з «Італійським сонетом...». В останньому ми знаходимо низку любовних алюзій, навіяних образом Марії Миколаївни Раєвської, коханої Г. Олізара, чий світлий образ поет проніс через усе своє життя, а в коростишівському маєтку існувала скеля над Тетеревом із написом «Марія», що символізувала нерозділене кохання.

Річка у контексті садово-паркової правобережної мемуаристики є уособленням двох начал — утворюючого та руйнівного. Її доля співзвучна не тільки із внутрішнім світом окремої особистості, а й здатна уособлювати долю міст, як це бачила Є. Фелінська: «Житомир як та річка, що навесні, наповнившись водами, виходить із берегів, гуде, пиниться, а через короткий час лягає у своє русло, так і він повертається до спокійного життя і звиклих клопотів» [7, с. 406]. Зв'язок акватичного об'єкта з усіма можливими іншими просторовими об'єктами, як, наприклад, «Житомир як та річка», надає їм дихотомічної нерозривності, що підкреслює та підсилює художні особливості та виразність кожного з сегментів. У ме-

муаристичному тексті українсько-польського кресло-пограниччя відслідковується стала особливість, яка полягає в тому, що один із основних романтичних мотивів — акватичний — не знайшов символістично-завершеної акцентуації, не став центром окремого пригадування чи виокремленої події, ні в польськомовній літературі, ні українській чи російськомовній XIX — початку XX століття (порівн. «Історія мого сучасника» Володимира Короленка, «Ніч на Тетереві» Давида Айзмана, «Картинки Волині» Миколи Гаріна-Михайловського, «Етапи» Скитальця, «Тіні минулого. Волинські легенди» Кліма Поліщука).

У романтичних нарративно-зображувальних жанрах, у тому числі й мемуарах, спогадах, щоденниках тощо, садово-паркове мистецтво покликане відображати, передавати та ілюструвати внутрішній світ героя. Закладена романтиками модель парку в художньому тексті була однією з ключових схем моделю-

вання людського буття, світорозуміння, нарешті, позначення місця людини в світовому просторі. Однак паркові мотиви не стали універсальною категорією рецепції внутрішнього світу і в правобережній мемуаристиці виступали швидше виокремленням певного простору, що локалізував місце перебування персонажу, ніж приводом для його сакралізації. Парк у правобережній польськомовній мемуаристиці — явище швидше екзистенціальне, поетичною особливістю якого було віддзеркалення обставин, відтворення духу, відображення стану, нарешті, повідомлення про напрям думок, передача почуттів, певне навіювання для суб'єктивно-ліризованих рецепцій. Мемуаристика кресло-пограниччя більше прагнула до прагматичної зображувальності паркового локусу, виокремлення та маркування певної території, ніж до його сенсуальної реінтерпретації та художнього перетворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабовский М. Ответ поляка русским публицистам по вопросу о Литве и Западных губерниях / М. Грабовский. — М. : В типогр. Бахметева, 1862. — 37 с.
2. І-товъ. Подол. Записки проезжающего. — Киев : В типографии И. и А. Давиденко, 1865. — 115 с.
3. Современник. — 1853. — № 4. — Кн. 2. — Отд. 6. — С. 242–257.
4. Czajkowski M. Pisma. Owruczani, powieść historyczna z roku 1812. T. 4 / M. Czajkowski. — Lipsk : F.A. Brockhaus, 1863. — 315 s.
5. Czartoryska I. Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów / I. Czartoryska. — Wrocław, 1805.
6. Dubiecki M. Na kresach i za kresami. Wspomnienia i szkice. [T. 1] / M. Dubiecki. — Kijów, 1914.
7. Felińska E. Pamiętniki z życia. Seria 1. T. 2 / E. Felińska. — Wilno : Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1856. — 436 s.
8. Felińska E. Pamiętniki z życia. Seria 2. T. 2 / E. Felińska. — Wilno : Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1859. — 407 s.
9. Feliński Z. Sz. Pamiętniki / Oprac. E. Kozłowski / Z. Feliński. — Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1986. — 764 s.
10. Grabowski M. Ogrody w Ukrainie / M. Grabowski // Athenaeum. — T. 4. — Wilno, 1842. — S. 136–166.
11. Heincz K. Młodzież tegoczesna. Komedia w 2-ch aktach. Wierszem napisana / K. Heincz. — Kijów, 1841. — 58 s.
12. Helenijusz Eu. (Iwanowski E.). Kilka rysów i pamiątek / Eu. Helenijusz. — Poznań : W księgarni J.K. Żupańskiego, 1860. — 515 s.
13. Helenijusz Eu. Kilka rysów i pamiątek / Eu. Helenijusz. — Poznań, 1860.
14. Korzeniowski J. Dzieła. Pan Stolnikowicz. Wyprawa po żonę. Szczęście za górami. T. 5 / J. Korzeniowski. — Warszawa : Nakładem i drukiem S. Lewentala, 1872. — 552 s.
15. Kowalski F. Wspomnienia. Pamiętnik. T. 1 / F. Kowalski. — Kijów : Nakładem L. Idzikowskiego, 1859. — 244 s.
16. Kraszewski J. I. Gawędy o literaturze i sztuce / J. Kraszewski. — Lwów : Nakładem K. Wilda, 1857. — 339 s.
17. Kraszewski J. I. Pamiętniki / Oprac. W. Danek / J. Kraszewski. — Wrocław : Ossolineum, 2005. — 484 s.
18. Łozowska K.R. Obraz polskiego dworu kresowego (rekonesans) / K.R. Łozowska // Kresy w literaturze. Zeszyty naukowe. № 236. Szczecińskie prace polonistyczne. № 10. — Szczecin, 1999. — S. 45–64.
19. Olizar G. Pamiętniki. 1798–1865 / G. Olizar. — Lwów : Nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1892. — 300 s.
20. Olizar G. Uno dei due. Jeden z obu. Sonet włoski z nad brzegu Teterowa. Muzyką K. Lubomirskiego / G. Olizar. — Warszawa, 6.p.v.
21. Pelc J. Ogrody jako miejsca szczęśliwe / J. Pelc // Barok. Historia-Literatura-Sztuka. — IV/1 (7). — Warszawa : Neriton, 1997. — S. 11–33.
22. Przędziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. T. 2 / A. Przędziecki. — Wilno : Nakład i druk T. Glücksberga, 1841. — 159 s.
23. Rzewuski H. Pamiętniki Bartołomieja Michałowskiego. T. 2 / H. Rzewuski. — Petersburg-Mohilew : Zakładem B. M. Wolffa, 1857. — 186 s.